

UOT 398; 801.8

**«DƏDƏ QORQUD» EPOSU VƏ MÜASİR AZƏRBAYCAN
ƏDƏBİYYATI» PROBLEMİ STALİNİZM
REPRESSİYALARI KONTEKSTİNDƏ**

Y.N.İSMAYILOVA
Bakı Dövlət Universiteti
ismayilovay_@rambler.ru

Məqalədə göstərilir ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının müasir Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafındakı rolunun tədqiqi biri-birilə əlaqəli olan iki mühüm amilə diqqət yetirməyi tələb edir:

- Birincisi, əlyazması XIX əsrin ikinci onilliyindən tapılaraq elm aləminə məlum olan eposun XX əsrin birinci yarısında Azərbaycan cəmiyyətinə «gəlişi» tarixi;

- İkincisi, XX əsrin 20-ci illərindən Azərbaycan cəmiyyətində başlayan milli-ideoloji repressiyalar və onların fonunda eposun və eposa hər hansı münasibətlə diqqət yetirmiş ədiblərin (ümmən ziyalılarının) qanlı təqiblərə məruz qalması.

Açar söz: Kitabi Dədə-Qorqud, dastan, müasir, ədəbiyyat, cəmiyyət

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının müasir Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafındakı rolunun tədqiqi biri-birilə əlaqəli olan iki mühüm amilə diqqət yetirməyi tələb edir.

*- **Birincisi**, əlyazması XIX əsrin ikinci onilliyindən tapılaraq elm aləminə məlum olan eposun XX əsrin birinci yarısında Azərbaycan cəmiyyətinə «gəlişi» tarixi;*

*- **İkincisi**, XX əsrin 20-ci illərindən Azərbaycan cəmiyyətində başlayan milli-ideoloji repressiyalar və onların fonunda eposun və eposa hər hansı münasibətlə diqqət yetirmiş ədiblərin (ümmən ziyalılarının) qanlı təqiblərə məruz qalması.*

Bu amillər biri-biri ilə ayrılmaz dərəcədə bağlıdır. İlk baxışda onlara diqqət yetirilməsi, bəlkə də, lüzumsuz görünür. Ancaq «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunun müasir Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafındakı rolunun araşdırılması problemi həmin amillərin biri-birilə bağlı olduğu dərəcədə onlara bağlıdır. Bütün bunları biri-birinə bağlayan «*milli tale*» anlayışıdır. Bu tale bir qapalı üçbucaqdır: «Kitabi-Dədə Qorqud», milli ədəbiyyat və milliliyin repressiyası.

Azərbaycan etnik-ədəbi, milli-estetik düşüncəsinin mayası, bünövrəsi, milli ədəbiyyatının qaynağı və mərhələsi olan «Dədə Qorqud» eposu ədəbi-bədii enerji qaynağı kimi həmişə Azərbaycanın milli varlığının ruhunda var

olmuşdur. Orta əsrlərdən eposun canlı ifaçılıq dövriyyəindən çıxması onu **aktual milli yaddaşdan** tədricən **tarixi milli yaddaşa** keçirdi. Əsrlərin, qərinələrin dialektikası öz işini gördü: epos tarixi yaddaşdan da **arxaik yaddaşa** endi. Arxaik yaddaş hər bir xalq üçün onun düşüncəsinin genetik simvolikası, arxetipik energetikası deməkdir. Bu, milli yaddaşın enerji qaynağıdır. Həmin qaynaq aramsız şəkildə müasir milli-ədəbi, etnik-bədii düşüncəni qidalandırmada davam edir. Mədəniyyətin daşıyıcıları əsrlər boyu bu enerji ilə yaşayırlar, lakin onun konkret ünvanını, mənbəyini bilmirlər. «Kitabi-Dədə Qorqud»un tapılması Azərbaycan milli düşüncəsində sanki bir şok effekti yaratdı. Nəyə görə? Çünki «Kitabi-Dədə Qorqud» ulu öndər H.Əliyevin bəyan etdiyi kimi, «Azərbaycan xalqının tarixinin, etnik yaddaşının, arxaik təfəkkürünün güzgüsü», «nitqimizin, dilimizin, mənəviyyatımızın, ruhumuzun nəğməsi» idi (1, 9). Xalq bu dastanın «güzgüsündə» özünün bolşeviklərin təqdim etdiyindən tamamilə fərqli, əsil milli simasını gördü, bu dastanın epoxaların dərinliyindən gələn «səsində» bolşeviklərin azərbaycanlıların milli ruhuna tamamilə yad olan «proletar» himnindən fərqli olub, xalqın milli ruhunu coşdurən doğma «nəğməni» eşitdi. Azərbaycan ziyalıları milli düşüncənin energetik qaynağına birbaşa qoşulmaq imkanı əldə etdi. Eposun Azərbaycanda çap olunması ilə milli şüurun coşqun oyanışı, dirçəlişi başlandı. Azərbaycan xalqı «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında qorunub qalmış millilik sxemləri, milli birlik formulları, etnik vəhdətin düsturları əsasında yenidən təşkil olunmağa başladı. Ədəbiyyat bu milli coşquda misilsiz rol oynadı. Bu **milli quruculuq prosesi** idi. Lakin tezliklə ona qarşı **antimilliyet quruculuq prosesinə** təkən verildi. «Kitabi-Dədə Qorqud»un Azərbaycan cəmiyyətində oynadığı rol 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varlığına son verərək vətənimizi sovet-sosialist adı altında rus-erməni işğalına məruz qoymuş rus sovet imperiyasının ideoloji maraqları ilə daban-dabana zidd idi. Bolşeviklər Azərbaycana qədəm qoyduqları gündən mahiyyətini «ruslaşdırma» təşkil edən Azərbaycan sovet xalqının yaradılmasına başladılar. Bu, böyük rus imperiyasının «sovet» donunda yenidən qurulmasının ideoloji mahiyyətini təşkil edirdi. «Kitabi-Dədə Qorqud» bütün ideologiyası ilə rus-sovet imperiyasının ideologiyasının əksinə idi. Bütün bu milli və antimilliyet quruculuq prosesləri isə bu və ya digər şəkildə müasir Azərbaycan ədəbiyyatında öz əksini tapır, izini qoyur, onun inkişafına fərqli məzmun və formada təsir edirdi. «Dədə Qorqud» eposunun Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafındakı rolunu eposun Azərbaycana «gəlişi» və onun «təqibi» boyunca araşdırmadan Azərbaycan sovet ədəbiyyatının bədii üslubunu başa düşmək mümkün deyildir. Çünki milli repressiyalar nə qədər qanlı xarakter alsada, millilik, milli düşüncə Azərbaycan ədəbiyyatını heç vaxt tərk etməmişdir. Yazıçı və şairlərimizin milli duyğuları bu repressiyaların təsiri altında cürbəcür simvolik məzmun və forma kəsb etmişdir. Həmin simvolizm Azərbaycan sovet ədəbiyyatının bütöv XX əsri əhatə edən tarixi boyunca davam etmişdir. Bu simvolizm öz başlanğıcını, əslində, «Kitabi-Dədə Qorqud»un Azərbaycana «gəlişi» ilə yaranan milli coşqudan və onun antimilliyet

əsaslarla təqibindən götürür. XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq Azərbaycanda (o cümlədən bütün sovet cəmiyyətində) müəyyən ideoloji yumşalma baş versə də, əslində, imperiya öz siyasətindən əl çəkmədi: onu formaca dəyişdirdi. Bu da ədəbiyyatımızda «Dədə Qorqud» simvolizminin bütün XX əsr boyunca yaşamasını şərtləndirdi.

«Kitabi-Dədə Qorqud» elm aləminə 1815-ci ildən bəlli olmuşdur. Alman şərqşünası H.F.Dits Drezden kitabxanasında «Dədə Qorqud» dastanlarını aşkara çıxarmış, «Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy»u alman dilinə çevirərək «Odissey»in nağıl səciyyəli təkgözlü Siklopun kor edilməsi süjetinin yeni variantı kimi nəşr etdirmişdir (2, 6).

Dastanın iki əsas əlyazma nüsxəsi məlumdur. Eposun ilk dəfə məlum olan və elmə «Drezden nüsxəsi» adı altında daxil olmuş mətni Drezdendə Kral kitabxanasında aşkar edilən 154 səhifəlik əsərdir. Berlində 37 səhifəlik başqa bir əlyazma da tapılmışdır. «Berlin nüsxəsi» kimi tanınan bu abidə, əslində, Drezden nüsxəsindən köçürmədir. İkinci tapılmış və «Vatikan nüsxəsi» adlandırılmış nüsxə 109 səhifədir. «Drezden nüsxəsi» açıq-aşkar Azərbaycan dilində yazılmışdır. Vatikan nüsxəsi isə cəmi altı boydan ibarət olub, XVI əsr türkcəsinə daha yaxındır» (2, 6).

Alman şərqşünası Teodor Neoldoke 1859-cu ildə həmin dastanların surətini çıxarıb alman dilinə çevirərək çap etdirmək istəyir, lakin qarşıya çıxan çətinliklərə görə işi başa çatdırmır, topladığı materialları o vaxt Almaniyada təhsil alan V.V.Bartolda verir (1892). V.V.Bartold 1922-ci ildə bütün boyları rus dilində çapa hazırlayır. Lakin onun sağlığında dastanlar işıq üzü görmür; əsəri ilk dəfə Azərbaycan alimləri H.Araslı və M.Təhmasib 1950-ci ildə Bakıda çap etdirirlər (bax: 3 – Y.İ.). Həmin əsər V.M.Jirmunski və A.N.Kononov tərəfindən çapa hazırlanır və rus dilində yenidən (bax: 4 – Y.İ.) nəşr edilir (2, 6).

Dastan Azərbaycanda ilk dəfə nəşr olunmamışdan qabaq o, Azərbaycan ziyalılarının artıq türk nəşrlərindən bəlli idi. Türkiyədə bu dastanlar üzərində nəşr və tədqiq işi 1916-cı ildən başlanır (2, 9). Türk dili və ədəbiyyatı mütəxəssisi Kilisli Müəllim Rüşətin 1916-cı ildə ərəb əlifbası ilə çap etdirdiyi «Kitabi-Dədə Qorqud» eposu türk ictimaiyyəti tərəfindən çox böyük maraq və coşqu ilə qarşılır (bax: 5). Türkiyə ilə bağlı olan (orada təhsil alan, yaxud işləyən) Azərbaycan ziyalıları eposun bu nəşri ilə tanış olub, ona elmi maraq göstərirlər. Ədəbiyyat tarixçisi İ.Hikmət dastanın «Dirse xan oğlu Buğacın boyunu bəyan edər» hissəsini özünün 1928-ci ildə çapdan çıxmış «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi»nin birinci cildinə müntəxəbat materialı kimi daxil edir (bax: 6).

«Kitabi-Dədə Qorqud»un ilk azərbaycanlı tədqiqatçısı, qorqudşünaslığımızın əsasını qoyan alim kimi repressiya dövründə canı və elmi haqqı əlindən alınmış, lakin sonradan tədqiqatçılar tərəfindən haqqı özünə qaytarılmış Ə.Abid (bax: 7; 8; 9; 10) Türkiyədə təhsil aldığı və işlədiyi dövrlərdə abidə ilə tanış olmuş, 1926-cı ildən başlayaraq «Kitabi-Dədə Qorqud»a dair silsilə məqalələr yazmış və mətbuatda çap etdirməklə (11, 143) Azərbaycan milli

ziyahılarında – tədqiqatçılarda, yazıçı və şairlərdə eposa marağın yaranmasında böyük rol oynamışdır.

Maraqlıdır ki, eposun Azərbaycanlı ilk nəşri H.Araslı tərəfindən Azərbaycanda stalinizm repressiyasının qanlı ölüm məşınının var gücü ilə işlədiyi bir vaxtda – 1939-cu ildə həyata keçirilir (bax: 12). Daha sonra M.H.Təhməsin dastandan müəyyən hissələri 1941-43-cü illərdə çap etdirir (bax: 13; 14).

Sonra «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunun özünün, tədqiqatçıların və ona müraciət etmiş yazıçı və şairlərin repressiyası başlanır. Nəhayət, 1956-cı ildə stalinizm epoxasının başa çatması ilə eposun sürəkli nəşri və tədqiqi başlanır. Həmin dövrdən başlayaraq dastanın çapı ilə bağlı böyük işlər görülür: dərsliklərə salınır, qəzet və jurnallarda parçalar şəklində çap olunur, o cümlədən H.Araslı, S.Əlizadə və Ş.Cəmşidov, V.V.Bartold tərəfindən hazırlanmış fundamental nəşrləri (o cümlədən Drezden və Vatikan nüsxələrinin faksimileləri) işıq üzünə görür (bax: 15; 16; 17; 18; 19; 20; 21; 22; 23; 24).

Lakin «milli varlığımızın mötəbər qaynağı» (H.Əliyev) olan «Kitabi-Dədə Qorqud» eposu da «XX əsrin tarixində... misli görünməmiş təqiblərə məruz qaldı. Hətta onu öyrənməyə, tədqiq etməyə cəhd göstərənlərin taleyi də acınacaqlı olub. Azərbaycanda «Kitabi-Dədə Qorqud»un nüfuzlu tədqiqatçılarından bir olan Əmin Abid eposa həsr olunmuş bir neçə əsər çap etdirdikdən sonra əbədi susduruldu. Bəzi mənbələr eposun otuz boydan ibarət olduğunu təxmin edirlər. Azərbaycanın görkəmli dilçi alimi Bəkir Çobanzadə aşkar etdiyi yeni boy haqqında məlumat versə də, sonralar alim repressiyaya məruz qaldığına görə bu məlumatın dürüstlüyünü təsdiqləmək mümkün olmadı» (1, 12-13).

1941-1945 illər SSRİ-Almaniya müharibəsi dövründə bu təqiblərə məcburən ara verilir. Ulu öndər H.Əliyevin bəyan etdiyi kimi, «faşizmə qarşı mübarizəyə qalxan xalqda qəhrəmanlıq ruhunu canlandırmaq məqsədilə sovet ideoloji məşını «Kitabi-Dədə Qorqud» və «Koroğlu» kimi dastanlardan istifadə etməyə cəhd göstərirdi. Müharibə qurtarıqdan və dinc həyat bərqərar olduqdan sonra gənc nəslin «Kitabi-Dədə Qorqud» ruhunda tərbiyə edilməsi ideoloqlar tərəfindən yasaq olundu. Ədəbiyyata və incəsənətə qarşı yönəldilmiş məşhur «Jdanov qərarları» ab-havasına uyğun olaraq «Kitabi-Dədə Qorqud»a qarşı hücumlar başlandı» (1, 13).

Eposa qarşı aparılan kampaniyanı milli-etnik yaddaşın repressiyası kimi səciyyə edən prof. C.Qasımov çoxsaylı qiymətli sənədli (və bir çoxunu elmi ictimaiyyətə ilk dəfə təqdim etdiyi) faktlar əsasında yazdığı məqalədə göstərir ki, 1920-ci illərdə M.Mirbağirov, A.Musaxanlı, R.Əfəndizadə, Ə.Abid, İ.Hikmət və S.Mümtaz tərəfindən tədqiqata cəlb olunan «Dədə Qorqud» 1937-ci il oktyabrın 9-da S.Mümtazla birlikdə «həbs edildi» və bu nüsxə «əməliyyat əhəmiyyəti kəsb etmədiyinə görə» (bax: 24) aktlaşdırılaraq yandırıldı. Qeyd etməliyik ki, bu hələ «Kitabi-Dədə Qorqud»un repressiyası deyildi. Sadəcə, «xalq düşməni» yarlığı vurulmuş Salman Mümtazın və ondan götürülmüş əlyazma, cüng və kitabların məhvi idi (25, 14).

Stalinizm repressiyalarının tarixini ilkin mənbələr – MTN-nin arxivindəki sənədlər əsasında bərpa edən prof. C.Qasimov «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunun repressiya tarixi baxımından çox mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir məsələyə də aydınlıq gətirmişdir. O, eposun repressiyasının bəzi tədqiqatlarda göstərildiyi kimi 1937-ci ildən başlanması ilə razılaşmayaraq göstərir ki, sovet ideoloqları 1930-40-cı illərdə «Dədə Qorqud» eposunun Azərbaycanda gecikmiş tədqiqinə münbit şərait yaratdılar. Epos kitab halında çap olunub geniş oxucu kütlələrinin ixtiyarına verildi (ədəbi dövriyyəyə buraxıldı) və əsər az bir müddət içərisində şöhrət qazandı. «Hətta elə bir vəziyyət yarandı ki, «Dədə Qorqud»u ortağ türk mədəniyyətinin nümunəsi kimi sovet Rusiyasının işğalına məruz qalmış bəzi türk dilli xalqlar da öz dastanları kimi tədqiq və təbliğ etməyə başladı». Eposun həmin dövrdə orta və ali məktəblərin dərslərinə salınması, geniş şəkildə tədqiq olunmasına dair faktlara diqqətli cəlb edən müəllif göstərir ki, bu dövrdə «Dədə Qorqud kitabı» yalnız elmi təhlildən keçərək ədəbi düşüncənin təmiz havasına çıxarılmadı, eyni zamanda yazılı ədəbiyyata da yeni mövzular verdi, eposun motivləri əsasında yeni-yeni bədii əsərlər yazıldı. Müharibə illərində «Dədə Qorqud»dakı obrazlar qəhrəmanlıq simvolu kimi təqdir edildi» (25, 14).

1930-40-cı illəri əhatə edən bu dövrdə «Kitabi-Dədə Qorqud» eposuna bəslənən bu müsbət münasibət təsadüfi deyildi. Bolşeviklərin ədəbiyyata, bütövlükdə mədəniyyət və incəsənətə münasibəti həmin çağda «proletkult» konsepsiyasına əsaslanırdı. «Proletkult» sözü – rus dilində «proletarskaya kultura» sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib, proletar ədəbiyyatını, yəni əzilmə, zəhmətkeş kütlənin, fəhlə və kəndlilərin ədəbiyyatını nəzərdə tuturdu. Özünə-qədərki yazılı ədəbiyyatın böyük əksəriyyətini burjuva görüşlərinin daşıyıcısı kimi rədd edən sovet ideologiyası folkloru geniş xalq kütlələrinin ədəbiyyatı kimi baxırdı. «Kitabi-Dədə Qorqud», «Koroğlu» və digər dastanlarımız da xalq ədəbiyyatı kimi qəbul olunurdu. Lakin «Dədə Qorqud» eposunun birbaşa milli ideologiya ilə bağlı olması, Azərbaycan xalqında kimlik ideyalarını coşdurması, etnik-siyasi tarixlə birbaşa bağlılığı və bununla da sovet xalqının yaradılması ideyasına zidd olması ona münasibəti dəyişdi. Heç təsadüfi deyildir ki, iki böyük dastandan – «Kitabi-Dədə Qorqud» və «Koroğlu»dan daha çox birincisi təqibə məruz qaldı. «Koroğlu» dastanı «Dədə Qorqud» qədər təqib olunmadı: onun üzərində başqa xarakterli əməliyyatlar aparıldı. Dastanda Koroğlunun sosial ədalət uğrunda apardığı mübarizə Azərbaycan xalqının Türkiyəyə, «türk işğalçılarına» qarşı mübarizəsi kimi redaktə edildi. Lakin «Kitabi-Dədə Qorqud»un kristal poetik quruluşu belə bir əməliyyatı aparmağa imkan vermədi. Burada oğuz babalarımız onların torpağına soxulmuş «sası» (murdar – Y.İ.) dinli yağılara» qarşı mübarizə aparırlar.

Prof. C.Qasimov göstərir ki, 1951-ci ildə gözlənilmədən bu xalq eposuna qarşı rəsmi dövlət səviyyəsində hücumlar başlandı. Dastanı bolşevik rəhbərləri antisovet millətçi bir əsər kimi tənqid atəşinə tutdu. Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının XVIII qurultayında (1951) Az.K(b)P MK-nın katibi

M.C.Bağirov özünün hesabat məruzəsində «Dədə Qorqud kitabı» haqqında demişdir: «Bəzi ədəbiyyatşünaslar və yazıçılar siyasi sayıqlığını və məsuliyyət hisslərini itirərək uzun müddət ərzində bu təhlükəli, xalqa zidd olan kitabı Azərbaycan dastanı adı altında təbliğ etmişlər. «Dədə Qorqud» xalq dastanı deyil. O, əvvəldən axıra kimi Azərbaycan torpaqlarına qatıl və soyğunçu kimi gəlmiş oğuz köçəri tayfalarını idarə edən yuxarı təbəqələrin tərifinə həsr olunub. Kitab büsbütün millətçilik zəhərinə hopdurulmuş, o müsəlmanlara qarşı deyil, başqa dinə mənsub olan, əsasən də qardaş gürcü və erməni xalqına qarşı yönəldilmişdir. Bu kitabın nəşr olunması Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası rəhbərlərinin və Ədəbiyyat İnstitutunun kobud bir siyasi səhvi hesab edilməlidir» (bax: 26). Buraxılmış «kobud səhvi» düzəltmək üçün dərhal partiya yığıncaqları təşkil edildi və Yazıçılar İttifaqında, eləcə də dilçilər arasında müşavirələr keçirildi. Bu yığıncaq və müşavirələrdə «Dədə Qorqud»un ünvanına səslənən ittihamlardan sonra ayrı-ayrı alimlərin mövqeləri kəskin tənqid atəşinə tutuldu (25, 4).

Ulu öndər H.Əliyev yazır: «Eposun ünvanına səslənən ittihamlardan sonra ayrı-ayrı alimlərin mövqeləri kəskin tənqid atəşinə tutuldu. Artıq epos sözünün özü belə dırnaq içərisində işlədilir. O dövrdə elə bir iclas, elə bir qurultay, elə bir konfrans olmurdu ki, orada «Dədə Qorqud» tənqid olunmasın. 1951-ci ilin may ayında Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının iclasında Həmid Araslının qeyri-səmimi olduğu xüsusi vurğulandı, Mirzə İbrahimov, Səməd Vurğun, Mikayıl Rəfil, Mikayıl Rzaquluzadə və başqaları öz «səhvlərini» boyunlarına alsalar da, onlara qarşı keçirilmiş kampaniya hələ bir müddət davam etdi» (1, 14).

Mətbuatda eposla bağlı çoxlu «ifşa» xarakterli yazılar dərc olundu. Bunlardan bəzilərinin müəllifləri bolşevik təbliğatına uyub, «sovet xalqı» nağılına inanan ziyalılar, bəziləri milli-etnik səbəblərdən eposa nifrət edənlər, bəziləri isə eposun həqiqi mahiyyətini çox gözəl bilsələr də, tutulmaq, güllələnmək, müxtəlif repressiyalara məruz qalmaq qorxusu altında qalan insanlar idi. Prof. E.Rəhimova bu yazıların müəlliflərinə münasibətdə haqlı mövqe tutaraq yazır ki, «proletar ideoloqlarının himayədarları üçün milli mədəniyyətin fəxrini («Kitabi-Dədə Qorqud»u – Y.İ.) ləkələmək azlıq edirdi, onlar üçün xüsusilə vacib idi ki, onlar bunu məhz bu mədəniyyətin öz nümayəndələrinin (azərbaycanlıların – Y.İ.) əli ilə etsinlər. Sosialist sifarişləri həmişə özünə icraçılar tapırdı. İndi o hadisələrdən 40 il keçdikdən sonra... (həmin – Y.İ.) şəxslərin etdikləri səhvlərdə nə dərəcədə səmimi olduqlarını söyləmək çətindir...» (27, 29).

Eposa qarşı belə düşmən münasibətin əsasında nə dururdu?

Eposun Azərbaycan şair və yazıçıları tərəfindən öz bədii əsərlərində inkişaf etdirilib xalq arasında yayılan hansı cəhətləri sovet ideoloqlarının qəzəbinə səbəb olurdu?

Bu sualların «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunun müasir Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafındakı rolunun aydınlaşdırılması baxımından xüsusi əhəmiyyəti var.

Prof. C.Qasimov «Kitabi-Dədə Qorqud»un ittiham edilməsinin dörd əsas səbəbini göstərir:

1. Marksizmin klassik irsə baxışları. «Kitabi-Dədə Qorqud» milli mədəniyyət və dini dəyərlərimizi özündə yaşatdığına görə marksizm-leninizmə zidd bir əsər kimi ədəbi səhnədən (müvəqqəti də olsa) yığışdırıldı.

2. Türkün özünə qayıdış çağırışı. Dastanda oğuzun (türkün) mənşəyindən, məişət tərzindən, qəhrəmanlıq, cəngavərlik tarixinə, hətta coğrafi ərazi və məkan qədər hər şey öz əksini tapır. Lakin bütün bunların içindən bir ana xətt də keçir: Qorqud atanın son boyaqda “türkün türkə inamı, əcdada, babaya etiqadı və dəstəyi itəndə vurduğu fəsad” mesajı... Bu nəsihətin növbəti türk sərkərdələrinə çatmaması və buraxılmış səhvlərin, törədilmiş faciələrin növbəti dəfə təkrarlanması, türkün bir mədəniyyət bayrağı altında birləşməsi üçün onun “dədə kitabı” – “Kitabi-Dədə Qorqud” “burjuv”, “pantürkist” elan edilərək yasaqlanır. Başqa sözlə, Qorqudun vəsiyyətlərini onun nəvələrindən uzun müddət tarix, zaman indi isə bolşeviklər gizlətmək istəyirdilər.

3. Erməni amili. Ermənilər milli mədəniyyət və ya mədəniyyət abidələrini özəlləşdirərkən əsasən aşağıdakı prinsiplərdən çıxış edirdilər:

Birincisi, başqa xalqlara məxsus abidələri özününkü elan etmək;

İkincisi, modifikasiya edərək onları dəyişdirmək.

Üçüncüsü, özəlləşdirə bilmədiklərini özlərinin və ya başqalarının əli ilə məhv etmək;

Dördüncüsü, müxtəlif şayiələr yaymaqla əhalinin öz əli ilə məhv etmək (məsələn, Azərbaycanda daşdan yonulmuş qoçların içərisində qızıl və ya qiymətli əşya gizlədildiyi uydurmasını ortaya ataraq yerli əhalinin əli ilə həmin abidələri məhv etmək).

Fikrimizcə, ermənilərin bu əsəri məhv etmə cəhdlərinin əsas səbəbi “Dədə Qorqud”un coğrafiyası ilə bağlı idi. Vaxtı ilə V.V.Bartold yazırdı ki, “Kitabi-Dədə Qorqud çox çətin ki, Qafqaz mühitindən kənar yaranmış olsun” (28, 116). V.V.Bartoldun dediyi Qafqaz mühitində ermənilər nə etnos, nə xalq, nə də dövlət kimi görünür. Dastanda Oğuzların Gürcüstanla həmsərhəd olduğu göstərilirdi halda, bu gün ermənilərin məskunlaşdığı Azərbaycan ərazilərində ermənilərin yaşamadığı göstərilir. Bu da ermənilərin həyata keçirmək istədikləri uydurma “Böyük Ermənistan” ideyasının reallaşmasına mane olurdu. Ona görə də onlar türk xalqlarının tarix, coğrafiya, fəlsəfə, psixologiya, ədəbiyyat, dövlətçilik, əxlaq, hüquq və s. dərsləri olan bu mədəni sərəvəti hər vaxtlar ədəbi-bədii səhnədən çıxarmağa çalışırdılar.

4. Kitabi-Dədə Qorqud»un yasaqlanmasının imperiyanın əyalət-müstəmləkə düşüncəsindən doğması. Məlumdur ki, həmişə və hər yerdə imperiya maraqları güdən SSRİ rəhbərliyi mənşə və şəcərə məsələsinə xüsusi fikir verirdi. Fikrimizcə, azərbaycanlıların gəlmə elan edilməsi ideyası da bu-

radan qaynaqlanırdı (25, 29-31). Başqa sözlə, «Dədə Qorqud» dastanda Azərbaycan xalqının bu torpağın yerli əhalisi olması haqqında inkaredilməz tarixi faktlar imperiyanın bu əyalət-müstəmləkə düşüncəsinin əsaslarını dağıdırdı.

Stalinizm epoxasının başa çatması ilə «Kitabi-Dədə Qorqud»a münasibət dəyişildi; eposun repressiyası dayandırıldı, onun çapı, tədqiqi və bədii ədəbiyyatdakı təcəssümü ilə bağlı yeni dövr başlandı. Həmin tarixi məqamın carçısı görkəmli Azərbaycan ziyalıları və eyni zamanda eposla bağlı müxtəlif təzyiqlərə məruz qalmış H.Araslı, Ə.Dəmirçizadə, M.Arif və M.H.Təhmasibin “Kommunist” qəzetinin 1957-ci il 26 mart tarixli nömrəsində çap olunmuş “Dədə Qorqud dastanları” adlı məqalə oldu (29).

Məqələdə repressiya dövründə «Kitabi-Dədə Qorqud» eposuna qarşı irəli sürülmüş bütün ittihamlara cavab verildi: “Azərbaycan xalqının qədim mədəniyyət abidələrindən biri də «Kitabi-Dədə Qorqud» adı ilə məşhur olan qəhrəmanlıq dastanlarıdır. Xalqımızın orta əsrlər həyatında baş vermiş tarixi, mədəni hadisələrin öyrənilməsi üçün çox böyük əhəmiyyətə malik olan bu zəngin xalq yaradıcılığı məhsulu son illərdə (1951-1956-cı illərdəki repressiyalar nəzərdə tutulur – Y.İ.) böyük bir yanlışlıq nəticəsi olaraq düzgün qiymətləndirilməmiş, hətta Azərbaycan xalqı ilə əlaqəsi olmayan zərərli bir əsər kimi qələmə verilmişdir” (29). Dastanı xalqın vətənpərvərlik, fədakarlıq, sədaqət, qəhrəmanlıq, mətinlik kimi nəcib hissələrindən yoxsulmuş abidə kimi səciyyə edən müəlliflər repressiyalardan dolayı artıq eposu tədqiq etməkdən, ona öz bədii əsərlərində müraciət etməkdən çəkinən tədqiqatçılara, yazıçı və şairlərə, ümumən ziyalılara məqalənin sonunda belə bir “mesaj” verdilər: “Biz əminik ki, sovet alimləri bu abidənin üzərində daha ciddi işləyərək, onun əsil qiymətini verə biləcəklər. Uzun müddət şərqşünaslıq aləmini maraqlandırmış olan bu abidənin öyrənilməsi işi davam etdiriləcəkdir” (29).

Bu məqalə «Kitabi-Dədə Qorqud» un taleyində mühüm rol oynayır. Abidənin tədqiqi və bədii ədəbiyyatda təcəssümü sahəsində tamamilə yeni bir dövr başlanır. Yazıçı və şairlər abidəyə yenidən müraciət edir, onun obraz, süjet, motiv və ideyalarından istifadə etməklə yeni bədii əsərlər yaradırlar.

Beləliklə, «Kitabi-Dədə Qorqud»un istər bir epos kimi, istərsə də bədii ədəbiyyatdakı ədəbi taleyi müasir Azərbaycan ədəbiyyatı ilə sıx bağlıdır. Bu tarixlər bütün məkan-zaman sərhədləri ilə üst-üstə düşür. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı dedikdə XX əsrin 20-ci illərindən bugünəqədərki ədəbiyyat nəzərdə tutulur. «Kitabi-Dədə Qorqud»un Azərbaycana «gəlişi» də həmin dövrə təsadüf edir. N.Ələkbərlinin yazdığı kimi, «20-ci illərdə Azərbaycan ədəbi ictimaiyyətinə bir neçə boyun rus dilinə tərcüməsi və Kilisli Müəllim Rifət tərəfindən eposun orijinalda hazırlanmış nəşri məlum idi» (30, 13). Ə.Əbid Kilisli Müəllim Rifətin 1916-cı ildə Türkiyədə çap etdirdiyi nüsxə əsasında Azərbaycanda ilk dəfə olaraq 1926-cı ildən məqalələrlə çıxış etməyə başlayır. 1939-cu ildə H.Araslının Türkiyə nüsxəsi əsasında hazırladığı «Kitabi-Dədə Qorqud» geniş tirajla çap olunaraq Azərbaycan cəmiyyətində yayılır. Bu

baxımdan, müasir Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi qırılmaz şəkildə bu eposla bağlıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev H. Milli varlığımızın mötəbər qaynağı / Dədə Qorqud dünyası (məqalələr). Bakı: Öndər, 2004, s. 6-17
2. Zeynalov F, Əlizadə S. Tükənməz xəzinə / Kitabı-Dədə Qorqud. Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadəninidir. Bakı: Yazıçı, 1988, c. 265
3. Деде Коркуд. Азербайджанский эпос. Перевод В.В.Бартольда. Подготовили к печати: Г.Араслы и М.Г.Тахмасиб. Баку: АН Азерб. СССР, 1950, 204 с.
4. Книга моего Деде Коркуда. Огузский героический эпос. Перевод В.В.Бартольда. Москва-Ленинград, 1962, с. 11-105.
5. Kitabı-Dede Korkud ala lisani-tayfa-i Oğuzan / Neşre hazırlayanı: Rifet Muallim Gilisli (Bilge). İstanbul: Asari-İslamiye və Milliye tədqiq encemeni, hicri 1332, miladi 1916, 172 s.
6. «Dirşə xan oğlu Buğacın boyunu bəyan edər» / İ.Hikmət. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. İslamın zühurundan miladın on səkkizinci əsrinə qədər, Bakı: Azərneşr, 1928.
7. Əhmədov B. «Kitabi-Dədə Qorqud»un ilk azərbaycanlı tədqiqatçısı // «Kitabi-Dədə Qorqud»un 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları. ADPU-nun Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 1999, № 1, s. 173-177
8. Şamil Ə. «Kitabi-Dədə Qorqud»un ilk azərbaycanlı tədqiqatçısı // Azərbaycan jur., 1987, № 4, s. 179-181
9. Şamil Ə. Qorqudşünaslığımızın əsasını qoyanlardan biri / «Kitabi-Dədə Qorqud» – 1300. Filoloji araşdırmalar. IX kitab. Bakı: AAMM, 1999, s. 159-174
10. Əliyev Y. Əmin Abid «Dədə Qorqud» kitabının tədqiqatçısı kimi / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. X kitab. Bakı: Səda, 2001, s. 181
11. Əliyev Y. Əmin Abidin folklorşünaslıq araşdırmalarına dair / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. VIII kitab. Bakı: Səda, 1999, s. 142-154
12. Araslı H. «Kitabi-Dədə Qorqud» (müqəddimə) / Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Azərneşr. 1939, s. 3-15
13. Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq eposu / Tərtib edəni: M.H.Təhmasib. Bakı: SSRİ EA Azərbaycan Filialı, 1941, 80 s.
14. Dədə Qorqud. Dastandan parçalar / Tərtib edəni: M.H.Təhmasib. Bakı: SSRİ EA Azərbaycan Filialının nəşri, 1943, 27 s.
15. Kitabı-Dədə Qorqud / Tərtib edəni və redaktoru H.Araslı. Bakı: Azərneşr, 1962, 176 s.
16. Kitabı-Dədə Qorqud / Tərtib edəni və redaktoru H.Araslı. Bakı: Elm, 1977, 176 s.
17. Kitabı-Dədə Qorqud / Tərtib edəni və redaktoru H.Araslı. Bakı: Gənclik, 1978, 184 s.
18. Kitabı-Dədə Qorqud / Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadəninidir. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
19. «Kitabi-Dədə Qorqud» əla lisane-tayifeyi-oğuzan / Drezden nüsxəsi əsasında tərtib edəni: Ş.A.Cəmsidov. Bakı: Göytürk, 1999, 175 s.
20. Kitabı-Dədə Qorqud (Drezden əlyazmasının mətni və fotosurəti) / Cəmsidov Ş. «Kitabi-Dədə Qorqud» (Tarixi, coğrafi, tekstoloji tədqiq və Drezden əlyazmasının dürüstləşdirilmiş elmi mətni). Bakı: Elm. 1999, 278-586
21. «Kitabi-Dədəm Qorqud» əla-lisane-tafeyi-oğuzan (Mətnin əsli, sadələşdirilmiş mətn və faksimela) / Tərtib edəni, çapa hazırlayanı, ön söz və lüğətin müəllifi S.Q.Əlizadə / Bakı: YNE, 1999, 704 s.
22. «Kitabi-Dədəm Qorqud» əla-lisane-tafeyi-oğuzan (Drezden və Vatikan əlyazma nüsxələri və M.Erginin nəşri əsasında tərtib edib çapa hazırlayanı S.Əlizadə) / «Kitabi-Dədə Qorqud» ensiklopediyası. 2 cildə, I c., Bakı: YNE, 2000, s. 36-111
23. Kitabı-Dədəm Qorqud (Vatikan nüsxəsinin fotofaksimilesi) / «Kitabi-Dədə Qorqud» ensiklopediyası. 2 cildə, I cild.. Bakı: YNE, 2000, s. 36-112-216

24. Книга моего Деда Коркуда. Огузский героический эпос. Перевод В.В.Бартольда. Москва-Ленинград, ЖНЕ «XXI», 1999, с. 11-117
25. Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin arxivi. PR-25082
26. Qasimov C. «Dədə Qorqud kitabı» və milli-etnik yaddaşın repressiya tarixi // Dədə Qorqud jur., 2009, № 4, s. 11-33
27. Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının XVIII qurultayında M.C.Bağirovun məruzəsi. «Kommunist» qəz., 1951, 26 may
28. Rəhimova E. Ölməz sənət incisi. Bakı: Təbib, 2000, 238 s.
29. Бартольд В.В. Турецкий эпос и Кавказ / Книга моего Деда Коркуда. Огузский героический эпос. Перевод В.В.Бартольда. Москва-Ленинград, 1962, с. 11-105.
30. Araslı H., Dəmirçizadə Ə., Arif M., Təhmasib M.H. Dədə Qorqud dastanları. “Kommunist” qəz., 1957-ci il, 26 mart, № 71
31. Ələkbərli N. «Kitabi-Dədə Qorqud» Azərbaycan ədəbiyyatında // Azərbaycan jur., 1999, № 9, s. 13-17

**ЭПОС «ДЕДЕ КОРКУД» И ПРОБЛЕМА СОВРЕМЕННОЙ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В КОНТЕКСТЕ
РЕПРЕССИЙ СТАЛИНИЗМА**

Е.Н.ИСМАИЛОВА

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о необходимости привлечения внимания к двум основным взаимосвязанным факторам, связанных с влиянием дастана «Деде Коркуд» на развитие современной азербайджанской литературы:

Во-первых, история «прихода» в первой половине XX века в общество Азербайджана эпоса, рукопись которого была найдена во второй декаде XIX века;

Во-вторых, начавшиеся в обществе Азербайджана национально-идеологические репрессии в 20-х гг. XX века и кровавые преследования литераторов, которые в той или иной степени проявили свое отношение к эпосу.

Ключевые слова: Китаби Деде-Коркуд, эпос, современный, литература, общество

**EPOS “DADA GORGUD” AND THE PROBLEM OF MODERN AZERBAIJANI
LITERATURE IN THE CONTEXT OF STALINISM REPRESSIONS**

Y.N.ISMAYILOVA

SUMMARY

The article deals with the urgency of two main interconnective factors related to the influence of “Dada Gorgud” dastan on the development of Modern Azerbaijani Literature:

- First, the history of “appearance” of the epos in the Azerbaijan society at the first half of the XX century, the manuscript of which was found at the second decade of the XIX century.

- Second, national and ideological repressions in the 20s of the XX century and bloody persecutions of literary figures who displayed any respect to the epos.

Key words: Kitabi Dada-Gorgud, epos, contemporary, literature, society